

5. Launay F., Leet A., Sponseller P. A prospective study of health and risk of mortality after spinal cord injury / Arch Phys Med Rehabil. – 2008. – № 89 (8). – P. 1482–1491.

6. Nurick S. The pathogenesis of the spinal cord disorder associated with cervical spondylosis. Brain. 95:87–100 (1972).

УДК: 376.3.042.1.018.1–057.874–056.29

РІЗНІ ПІДХОДИ ЩОДО ВИВЧЕННЯ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ

Ю. О. Гончар

ORCID: orcid.org/0000-0001-5316-906X

ДУ «Український державний науково-дослідний інститут медико-соціальних проблем інвалідності МОЗ України»

Резюме

Стаття присвячена проблемі теоретичного обґрунтування поняття емоційного розвитку. Розглянуто актуальність досліджень особливостей емоційної сфери людини та особливо дитини. Описані основні типи емоційного реагування, роль емоцій, їх регуляції та диференціації в життєвій перспективі. Приділено увагу науковим концепціям емоційного розвитку різних авторів у межах та поза межами основних теоретичних підходів: поведінкового, діяльнісного та психодинамічного. Окреслено важливість емоційного розвитку дитини в системі виховання.

Ключові слова: емоції, теорії емоційного розвитку, емоційна регуляція.

Summary

The article is devoted to the problem of theoretical justification of the concept of emotional development. It was considered the relevance of studies on the features of the emotional sphere of personality, and especially of a child. There were described the basic types of emotional response, the role of emotions, their regulation and differentiation in a life term. Attention was also paid to the scientific concepts of emotional development of various authors within and outside the main theoretical approaches: behavioral, psychodynamic and activity-oriented. The importance of the emotional development of children in the system of education and bringing up was outlined.

Keywords: emotions, theories of emotional development, emotional regulation.

Актуальність досліджень з психології емоцій та емоційного розвитку дітей обумовлена багатьма факторами. В першу чергу, це посилення уваги з боку суспільства щодо свідомого батьківства та виховання дітей, з акцентом не лише на вдоволенні базових потреб, а й інтелектуальному та емоційному розвитку підростаючого покоління. Інтелектуальному розвитку приділяють досить багато часу та докладають чималого зусиль для його реалізації, тому що батьки прагнуть якісної адаптації дитини в рамках шкільної освіти, далі в вищих навчальних закладах та в життєвій перспективі. Емоційний розвиток не менш важливий, особливо якщо в системі виховання є особливий наголос на інтелект. Емоційна сфера дитини може не встигати за темпами розвитку мислення і тому можуть з'являтися проблеми зі здоров'ям дитини через нескоординованість різних сфер організму. Також розвиток емоційної сфери дає дитині більш якісне

розуміння себе та перебігу власних психічних процесів, їх механізмів та регуляції.

Емоції, за думкою К. Ізарда, – це дещо, що відчувається як почуття (feeling), та мотивує, організує та спрямовує сприйняття, мислення й дії [1]. Значно пізніше в теорії диференціальних емоцій він визначає емоції – як складний феномен, що охоплює нейрофізіологічний, рухово-експресивний та чуттєвий компоненти. Інтраіндивідуальний процес взаємодії цих компонентів, у результаті якого виникає емоція, є результатом еволюційно-біологічних процесів. К. Ізард вважав, що у людини особливості переживання й вираження емоцій гніву є вродженими, панкультурними та універсальними [1].

За думкою П. Лафренє, ще за часів античної Греції західні філософи дотримувались дуалістичних поглядів на досвід людства, протиставляючи душу й тіло, розум і пристрасті, когніції та емоції

[2]. Погляди давньогрецьких філософів Сократа й Платона були прийняті за основу теорії домінування просвітленого розуму над руйнівними силами емоцій; а етичний аналіз емоцій Аристотеля стосувався як душі, так і тіла, як суб'єкта, так і об'єкта [2]. Аналіз емоцій у більш широкому розумінні проблем людської етики продовжено в роботах римських стоїків, Сенеки та Хризиппа, які надали подальшого розвитку вченню Аристотеля щодо тісного взаємозв'язку емоцій та когніцій, проте повернулися до старих поглядів щодо емоцій, які виступають джерелом нещастя й помилок [1, 2]. Дуалістичність досвіду людства та відносини між розумом (когніціями) й пристрастями (емоціями) залишилися проблемою як для Декарта й Юма, так і для сучасної психології, що успадкувала їхні протиріччя. Декарт реінтегрував когнітивно-оцінювальний компонент теорії емоцій Аристотеля в новий інтелектуальний контекст, для нього емоції були специфічним типом пристрасті, тісно пов'язаним з вищими розумовими процесами, які він визначив як душу [2]. Дещо пізніше Руссо звеличив емоції, заклавши ґрунт романтизму в філософії та психології. Еволюційна теорія виразності емоцій Ч. Дарвіна була базисом центральної та периферичної теорії емоцій. Пошук емоційних центрів у мозку виступав провідною проблемою нейрофізіологів упродовж ХХ сторіччя, а існуюче розуміння анатомічної організації мозку пережило значні зміни завдяки Джеймсу та Кеннону. Периферична теорія емоцій Джеймса-Ланге відводила провідну роль органам, м'язам і судинній системі, що знаходились під контролем автономної нервової системи; на противагу їй центральна теорія емоцій Кеннона і Барда стверджувала, що емоції починаються в центральній нервовій системі [1, 2]. Подальший розвиток проблема емоцій отримала завдяки роботам І. Павлова, яким було сформовано умовний та безумовний рефлекс, Уотсона – аналітичну теорію редукціоналізму, яка вважає, що не можна пояснювати всі закони емоційної поведінки одним механізмом.

Психоаналітична теорія емоцій чи афекту заснована на уявленні З. Фрейда про мотивацію людини як обумовлену біологічними інстинктами чи потягами та несвідому. З. Фрейд вважав, що мотиви людини полягають у несвідомих біологічних імпульсах, що постійно намагаються вирватись на свободу (ід), проте часто стримуються вимогами соціалізації (супереґо). Він розглядав особистість з точки зору успіху «Я» (его) людини у встановленні гармонійного балансу між цими опозиційними силами [1, 2, 3].

В рамках цієї моделі особистості під афектами розуміють енергетичний компонент інстинктивних потягів, що постійно шукає ту чи іншу форму вираження. Автори психоаналітичних теорій часто виділяють три компоненти афекту: «заряд» чи енергетичний компонент, розрядку та сприйняття розрядки, що відповідає суб'єктивному аспекту переживання емоції. В зв'язку з тим, що вираження афекту часто трансформується або зміщується з одного об'єкта на інший, психоаналітична теорія

підкреслює роль інтрапсихічного конфлікту та захисту. З. Фрейд розглядав емоції провини та сорому як такі, що виникають у процесі соціалізації. З. Фрейд поєднував емоцію провини з конфліктом, предметом якого є агресивні імпульси, водночас розглядав сором і відразу як механізми, що контролюють вираження сексуальних імпульсів. З точки зору З. Фрейда, провинна, сором і відразу виникають на підґрунті усвідомленого й неусвідомленого конфлікту, що є результатом пригнічення імпульсів, джерелом яких є ід [(Цит. за Ізардом) 1; 3]. Емоції відігравали роль центрального компонента в поглядах З. Фрейда на людську мотивацію та психічне здоров'я. В своїй теорії неврозів З. Фрейд розробив ідею щодо того, що власні емоції можуть бути неочевидними, внаслідок несвідомого характеру процесів психологічного захисту [(Цит. за П. Лафренє) 2, 3].

Розроблена у 1930-х роках теорія емоційної диференціації К. Бريدжес була першою теорією, що розглядала питання щодо того, як певні емоції виникають у період раннього дитинства. Генетична теорія емоцій свідчить, що збудження, як недиференційована емоція, присутня вже у момент народження, стає диференційованою та асоціюється з певними ситуаціями та конкретними моторними реакціями, які формують специфічні емоції на більш пізніх етапах життя. Цей процес диференціації та інтеграції відбувається поступово, а тому в різні вікові періоди виділяються різні емоції [1, 2].

К. Бريدжес використовує термін «генетична теорія», як синонімі терміна «теорія [індивідуального] розвитку». Вона базує власну теорію на концепції Уотсона, згідно з якою емоції виникають на основі умовних зв'язків та на базових концепціях психології розвитку – диференціації та інтеграції. Найпростіша еволюційна модель постулює існування вікового біологічного годинника, що регулює терміни та темпи диференціації специфічних емоцій відповідно до якогось фізіологічного розкладу. Недолік ранніх теорій психологічного розвитку, до яких належить теорія К. Бريدжес, є те, що не вказувалось, як процеси розвитку беруть участь у диференціації емоцій, не характеризувались конкретні зміни в системі кожної окремої емоції, що відбуваються з плином часу, як потім це зробив Sroufe у 1979 році [1, 2].

Основи теорії емоційної прив'язаності були сформовані К. Лоренцом, Г. Харлоу та Д. Боулбі. К. Лоренц ще у 1935 році всебічно описав різні відносини між птахами, виділивши батьківське партнерство, партнерство у ранньому дитинстві, сексуальне партнерство, а також партнерство родичів одного покоління. У 1971 році Г. Харлоу виділив п'ять базових відносин між приматами. За його думкою, відносини або афективні системи складаються з материнської любові (любові матері до своєї дитини), любові немовляти до своєї матері, любові до осіб свого покоління, гетеросексуальної любові та батьківської любові. Д. Боулбі розглядав процес прив'язаності дитини до матері як первинний, а не як вторинний, пов'язаний лише із задово-

ленням потреби у їжі. Його центральною гіпотезою було твердження, що прив'язаність між немовлям і матір'ю є базовою для всіх еволюційних систем, що її виникнення не залежить від завчених асоціацій і що вона відіграє життєво важливу роль для виживання й продовження роду. Відносини прихильності розглядаються як центральні для адаптації людства не лише тому, що допомагають захистити немовля в ранньому дитинстві, а й тому що забезпечують внутрішню робочу модель для конструювання інших життєво важливих типів відносин у процесі індивідуального розвитку [1, 2, 4].

Теорія афекту С. Томкінса відродила положення Ч. Дарвіна щодо центральної ролі афектів та емоцій у мотивації людини та її адаптації. Згідно з нею, емоції не можуть викликатись якимись певними стимулами, на відміну від захоплень, а є досить гнучкою мотиваційною системою, що залежить від оцінки значущості стимулу індивідом [2, 5].

Поняття мотиву за З. Фройдом, як ідеаційно-афективної репрезентації у свідомості, отримало подальший розвиток під поняттями ідео афективної організації за Томкінсом та афективно-когнітивної структури за К. Изардом [2].

Поняття «бажання» за З. Фройдом має ще більшу схожість з поняттям афективно-когнітивної структури. Як указував Рапапорт уже в 60-ті роки ХХ сторіччя, поняття афективно-когнітивної структури в теорії диференціальних емоцій відрізняється від поняття «бажання» за З. Фройдом тим, що як організуючий, мотивуючий фактор розглядається афект, а не процеси ідеації. Обидві теорії схожі тим, що афективні й когнітивні фактори у тій чи іншій комбінації, в тому чи іншому взаємозв'язку, так чи інакше визначають мотивацію людини [2, 3].

Холт (Holt, 1967) у концепції афекту й мотивації підкреслював значущість зовнішньої стимуляції й перцептивно-когнітивних процесів, проте визнавав значущість феноменів виразності та переживання емоцій [1]. Подальший розвиток ця концепція набула в роботах Кляйн (Klein, 1976), яка провідну властивість мотиваційної системи бачила у «перцептивно-оцінювальній неузгодженості». Неузгодженість при цьому визначається як свідоме, підсвідоме й несвідоме співставлення перцептивного образу й образу, створеного в уяві, а також усвідомлення цінності їх співставлення [6]. Такі погляди можна співставити з когнітивно-орієнтовними теоріями емоцій Arnold (1960), Lazarus (1974, 1984), Pribram (1970), Schachter (1971), що визначають процеси оцінки й контролю як процеси співставлення існуючого й потенційно можливого стану справ. За Holt (1976), бажання у вигляді феномена мотивації розглядається як неузгодженість, як «когнітивно-афективний стан, близький до відсутності задоволення» [1]. Твердження Holt щодо виникнення різних афектів у зв'язку з відмінною неузгодженістю співпадає з намаганнями Singer (1974) пов'язати міру виразності того чи іншого афекту з успішністю оволодіння когнітивною інформацією [1].

Роботи Х. Льюїс щодо значущості сорому й провини в розвитку особистості спираються на теорію психоаналізу, на дослідження експериментальної психології та особистісно-орієнтованої психотерапії. Ці роботи є свідченням того, що в рамках теорії З. Фрейда не знайшлося місця емоції сорому, вона не розглядала сором як складники суперего, як і не було визначено роль сорому в розвитку депресії [3, 1]. Визначення перцептивно-когнітивного стилю індивіда, оцінка його полізалежності-полінезалежності як міри, в якій мислення й поведінка індивіда обумовлені зовнішньою або внутрішньою стимуляцією, було запропоновано Witkin (1949) [2]. Полізалежність-полінезалежність як стиль перцептивно-когнітивної активності, за думкою Льюїс, визначає спосіб функціонування суперего. Встановлені нею відмінності проявів емоцій сорому й провини підтверджують її ідею щодо того, що сором, як афективний стан суперего, відіграє провідну роль у розвитку депресії чи істерії, а провинна призводить до формування obsesivних розладів і параної [1].

Поява вимірювального підходу до оцінки емоцій, збудження, активації та визначення за шкалами рівня емоцій було започатковано ще роботами Spencer (1890), який почав розглядати емоції (почуття) як вимірювальну частину свідомості; Wundt (1896), який оцінював емоції за допомогою трьох вимірів: задоволення-незадоволення, розслаблення-напруження, спокій-збудження. У подальшому ці критерії були використані Woodworth (1938) та Schlosberg (1941) у цілій низці досліджень емоційної експресії [(Цит. за К. Изардом) 1].

Daffy (1951, 1962), базуючись на концепціях Spencer і Wundt, стверджує, що поведінка є відмінною лише відносно двох векторів – спрямованості та інтенсивності. Daffy (1962) проводить аналогію між своїм розумінням спрямованості як «відповіді на відносини» і «когнітивними картами» Tolman (1932) та «сигнальними функціями» Hebb (1955). Інтенсивність, як характеристику поведінки, Daffy (1962) вважає наслідком збудженості організму чи як мобілізацію енергії [(Цит. за К. Изардом) 1]. Емоції, за Daffy (1962), – це лише крапка або сукупність крапок на шкалі збудження, а тому про варіабельність емоцій можна говорити лише з позиції інтенсивності. Ідеї Daffy (1962) були потім покладені в основу досліджень взаємовпливу мозку та поведінки [1].

Lindsley (1951, 1957), після відкриття деяких функцій ретикулярної формації стовбуру мозку, висунув свою активаційну теорію емоцій та поведінки. Поняття активації він визначав як нейронне збудження ретикулярної формації стовбуру мозку з супутніми змінами електроенцефалографічних показників кори. У подальшому Zukerman (1979) висловив думку щодо зв'язку різних типів збудження з особистісними рисами [(Цит. за К. Изардом) 1].

Експресивна міміка, як складна ділянка емоцій, почала вивчатись з робіт Ч. Дарвіна (1872), потім була основою системи класифікації мімічних виражень окремих емоцій. Woodworth (1938) за-

пропонував увесь спектр експресивних емоцій розділити на шість ступенів: 1) любов, радість, щастя; 2) здивування; 3) страх, страждання; 4) гнів, рішучість; 5) відроза; 6) зневага [5]. Schlosberg (1941) запропонував представити шкалу Woodworth (1938) у вигляді кола з двома вісями: задоволення-невдоволення та прийняття-відкидання, до яких пізніше було додано третю вісь – сон-напруження [(Цит. за К. Изардом) 1]. Вимірювання сон-напруження було в подальшому розвинуто його учнями – Ehgen, Levy, Schlosberg (1957), а дослідження емоцій отримали розвиток у роботах Hofstatter (1956), Izard, Nunnally (1965), Plutchik (1962), що призвело до розробки нових вісей, таких як контроль-імпульсивність (Osgood 1966), уважність-неуважність (Frijada, Phillipsoon 1963), впевненість-непевненість (Frijada, 1970) [(Цит. За К. Изардом) 1].

Поряд з вищенаведеними існують когнітивні теорії емоцій та особистості, які поділяються на теорії «Я», або теорії самосвідомості, та теорії, що визнають компонентом емоцій когнітивні процеси. Центральною ланкою всіх теорій «Я» є поняття «Я»-концепції, що є цілісним, інтегрованим феноменом, який складається з сприйняття та пізнання індивідом самого себе (Rogers, 1951), (Snygg, Combs, 1949) [1]. У теорії «Я» почуття та емоції пов'язані між собою, загроза «Я»-концепції викликає у людини страх, примушує її захищатись, тоді як підтвердження й узгодження «Я»-концепції викликає у людини радість і зацікавленість [1].

Емоція як функція когнітивних процесів розглядається найбільш широко в теорії емоцій та особистості Arnold (1960), згідно з якою емоція виникає в результаті впливу певної послідовності подій, що описуються у категоріях сприйняття та оцінок. Schachter (1966, 1972) запропонував ідею про те, що емоції виникають на основі фізіологічного збудження та когнітивної оцінки ситуації, що призвела до цього збудження. За його думкою, вид та якість емоції людини залежать не від відчуття, що виникає при фізіологічному збудженні, а від того, як індивід оцінює ситуацію. Проте у подальших дослідженнях ця думка викликала певні протиріччя. Роботи вчених когнітивістського та соціально-когнітивістського напрямків схожі з біосоціальними теоріями щодо мотиваційної та адаптаційної ролі емоцій, проте до відмінностей належить надання когнітивним процесам пріоритетної ролі в процесі виникнення емоцій [2].

Weiner (1985) пояснює когнітивні «антецеденти» емоцій у термінах каузальної атрибуції; причиною емоції, за його думкою, є функція персональної атрибуції каузальності чи чинника активуючої події. Він визначає три виміри каузальності: локус (внутрішній-зовнішній), стабільність (стійкість-нестійкість), контроль (керованість-некерованість). У подальшому Ellsworth, Smith (1985, 1988), Rozeman (1984) було розроблено додаткові параметри каузальних вимірювань, до яких було віднесено відповідальність [1].

Емоційні паттерни як особистісні риси було розглянуто Plutchik (1962, 1980) як засіб адаптації,

що відіграє важливу роль у пристосуванні на всіх еволюційних рівнях. Первинна емоція, за Plutchik, обмежена у часі та ініціюється зовнішнім стимулом. Кожній первинній та вторинній емоціям відповідає певний фізіологічний та експресивно-поведінковий комплекс [7].

Такі дослідники як І. Д. Бех, О. І. Кульчицька, О. В. Запорожець також розробляли проблему емоцій та результати аналізу їхніх наукових пошуків засвідчують, що стан емоційного розвитку є одним із найбільш важливих факторів адаптації та соціалізації дітей. Особливості ситуативного реагування суб'єкта в емоціогенних ситуаціях є основною характеристикою емоційної сфери згідно з поведінковим підходом до вивчення емоцій (К. Бріджес, Д. Уотсон) [10]. А ситуативна реактивність і стиль емоційного реагування кваліфікуються як показники емоційного розвитку, що залежать від емоційного досвіду та когнітивно-афективних уявлень про емоції. Згідно з діяльнісним підходом (Г. М. Бреслав, О. В. Запорожець) [8], емоційний розвиток дитини є процесом послідовного формування особистісних й емоційних новоутворень. Особливості емоційного розвитку в парадигмі психодинамічного науково-теоретичного підходу розглядаються як особистісні емоційні риси, або афективний компонент цілісної структури особистості, також як патологія емоційної адаптації тощо (В. Вундт, З. Фрейд) [2].

У розвитку соціально-емоційної компетентності дитини відіграє значну роль включення батьків до процесу виховання та рівень їх залучення до емоційного життя дитини [9]. Цей фактор є одним із центральних у системі розвитку особистості, і від нього, в тому числі, залежить те, як індивід у подальшому розцінюватиме стимул (його емоційну значущість) та яку афективну, психологічну й поведінкову відповідь він викликати (Scherer, 2001; Barrett, 2007, Ochsner, 2012) [11].

Деякі теоретики підкреслюють значущість еволюційного аспекту категорії емоцій та відстоюють гіпотезу про те, що емоції є специфічною поведінковою реакцією пристосування, спільною з іншими ссавцями, яка продовжується в філогенезі (Panksepp, 1998; 2007; 2011). Біологічні механізми, що є основою дискретних категорій емоцій, були описані та виявлені в певних конкретних місцях (Колдер, 2003; Екман, 1999) або мережах (Panksepp, 1998) їх анатомічного розташування в головному мозку. Ці моделі припускають, що всі психічні стани, що належать до тієї ж категорії емоцій (наприклад, страх), виробляються за допомогою діяльності, яка послідовно та специфічно пов'язана з певною ділянкою мозку або мережею ділянок, котрі визначені спадково та схожі з іншими видами ссавців (Panksepp, 1998; 2011) [1, 11, 12].

Однак, наприклад, деякі моделі припускають, що кожна дискретна емоція може спрацьовувати за успадкованим механізмом (наприклад, «програма афекта», Екман і Cordaro, 2011; Томкінс, 1962; 1963), що необов'язково відповідає конкретній ділянці мозку, а може задіяти конкретну структуру вегетативної нервової системи [11, 12].

Жоден з вищезазначених підходів не характеризує всебічно психологічну сутність емоційного розвитку. Для більш об'єктивного уявлення про особливості емоційного розвитку дітей необхідна інтеграція показників і діагностичних програм, розроблених різними науково-теоретичними підходами (О. В. Нікіфорова). Тож розвиток емоційної сфери може бути представлений як процес диференціації емоцій та розвитку засобів їх вираження, який постійно трансформується під впливом соціальної ситуації розвитку дитини; а збагачення емоційного досвіду та уявлень про емоції відбувається через формування емоційних новоутворень та властивостей особистості [10].

Якщо ближче розглянути теорії психічного розвитку особистості, найбільш загальновідомими є системи З. Фрейда та Е. Еріксона, яким ми приділимо більше уваги в цій роботі. Фрейд розробив стадійність психосексуального розвитку особистості, за якою оральна стадія продовжується від моменту народження до 1,5 року та співпадає з періодом годування дитини грудьми. Далі слідує анальна стадія – від 1,5 до трьох років, у цей період дитину інтенсивно привчають до горщика, та вона вчиться контролювати свої системи виділення. Фалічна стадія проходить у період від трьох до шести років, коли на перший план виходить інтерес до протилежної статі та усвідомлення міжстатевої різниці. Наступною є латентна стадія, яка триває від шести до дванадцяти років, і під час якої на перший план виступає не інстинктивне життя, а пізнання світу та вибудовування соціальних контактів. Генітальна стадія проходить в період статевого дозрівання. З цього моменту сексуальна енергія стає активнішою та людина знаходить нові засоби отримання задоволення, лише частково доступні їй раніше. Але найбільший вплив на формування особистості мають найбільш ранні етапи розвитку людини – прегенітальні стадії. Людина їх проходить ще до того, як повною мірою усвідомить, яке значення в отриманні задоволення відіграють її статеві органи. Від того, чи отримує дитина на кожній з цих стадій достатню увагу та турботи, або навпаки, ця турбота надається надміру, залежить, як у подальшому людина вибудовуватиме своє життя [2, 3].

Е. Еріксон розширив культурний контекст теорії Фрейда, описавши інакше природу завдань розвитку. Перша стадія розвитку людини відповідає, за Е. Еріксоном, оральній фазі класичного психоаналізу та зазвичай охоплює перший рік життя. Протягом цієї стадії розвивається параметр соціальної взаємодії, здебільшого завдяки поняттям довіри та недовіри. Друга стадія співпадає з анальною фазою (періодом від року до трьох) і пов'язана з дилемою автономії проти сорому та сумнівів. У дитини розвивається самостійність на основі розвитку її моторних та психічних здібностей. Якщо батьки підтримують дитину в тому, що вона може робити, а не кваплять її, – у дитини з'являється відчуття, що вона володіє собою та значною мірою середовищем, і формується самостійність. Від 4 до 5 років продовжується третя стадія, впродовж якої основними мотивами є ініціа-

тива та відчуття провини. І від того, як реагують батьки на задуми дитини, багато в чому залежить, яка з цих якостей переважить у її характері. Латентна стадія триває у віці від шести до дванадцяти років, і тут психосоціальна криза знаходиться в полюсі «наполегливість проти підпорядкування» або «вправність і неповноцінність». У цей період дитина має оволодіти важливими соціальними та академічними навичками, щоб здобути впевненість у собі. Нездатність здобути ці важливі атрибути призводить до виникнення відчуття неповноцінності. Важливі соціальні агенти в цей період – це вчителі та однолітки. Рання генітальна стадія відповідає конфлікту «ідентичність проти змішування ролей» та проходить у віці 12–20 років. Це підлітковий вік, перехідний етап між дитинством та зрілістю, коли підлітки визначають свою основну соціальну та професійну ідентичність. У подальшому за Фрейдом триває генітальна стадія, яку Еріксон розділяє на три періоди. Перший з них та шостий за порядком – це рання дорослість (20–40 років). Ключові поняття періоду – близькість та ізоляція. Основним завданням цього періоду є встановлення дружніх відносин та відчуття любові (розділеної ідентичності з іншою особою). Сьома стадія за Еріксоном відображає важливі теми віку 40–65 років. І цими темами є продуктивність та застій. Людина або приймає культурний контекст, в якому вона турбується про молоде покоління та людей також і за межами сімейного кола та опікується устроєм світу майбутнього, або поринає в самозаглиблення та застій і концентрується лише на собі. Остання, восьма стадія класифікації Е. Еріксона відображає похилий вік та знаменує період протиставлення цільності его з відчасем. Відчуття цільності виникає у тих людей, які, оглядаючись на минуле, відчувають задоволення. Той, кому життя здається низкою втрачених можливостей і прикрих промахів, усвідомлює, що запізно починати спочатку і втрачене неможливо повернути [2, 13].

Також для нашої подальшої роботи особливо значення набуває теорія диференціальних емоцій, концептуально обґрунтована С. Томкінсом та розвинена К. Ізардом. Об'єктом її вивчення є емоції, кожна з яких розглядається окремо від інших, як мотиваційний процес, який переживається та впливає на поведінку людини і на її когнітивну сферу. Теорія базується на тому, що виділяє десять фундаментальних емоцій, на яких будується основна мотиваційна система життя людини. Кожна емоція передбачає специфічну форму переживання та відображається на когнітивній сфері й поведінці людини. Емоційні процеси також взаємодіють і мають вплив із драйвами, з моторними, гомеостатичними, когнітивними та перцептивними процесами. Розглянемо детальніше ці шість систем організації особистості. Гомеостатичні механізми є зазвичай допоміжними щодо емоційної системи: ензими, нейромедіатори, гормони та інші регулятори метаболізму відіграють свою роль у регуляції активованої емоції. Торкаючись системи драйвів, ми, перш за все, маємо на увазі фундаментальні

драйви, такі як сексуальний потяг, голод, спрага, уникнення болю та пошук комфорту. Драйв сексуального потягу та уникнення болю самі по собі мають деякі ознаки емоцій, а інші можуть бути психологічно значимі лише тою мірою, якою вони впливають на емоції. До дезадаптації може призводити порушення системної взаємодії емоційної, моторної, когнітивної та перцептивної систем. Їх взаємодія формує основу людської поведінки, а гармонійна взаємодія робить цю поведінку ефективною [1].

Тож ранні теорії були сконцентровані на чітких аспектах комплексу емоцій. Дарвін здебільшого фокусувався на поведінковому та виражаючому компонентах, Джеймс розглядав відчуття та фізіологічну основу, Фройд досліджував суб'єктивні якості складних людських емоцій, Павлов, Скіннер та Уотсон цікавилися зв'язком між стимулом та реакцією, класичним та інструментальним погодженням. За П. Лафренье існує кілька основних типів теорій емоцій. Це психодинамічні теорії (психоаналітична теорія Фрейда, психосоціальна теорія Еріксона, теорія об'єктних відносин) та інші, що належать до них, такі як когнітивні та культурні підходи (оцінювальна теорія М. Арнольд, двох компонентна теорія Шехтера, когнітивно-мотиваційно-реляційна теорія емоцій Р. Лазаруса), соціально-конструктивістські теорії (К. Оутлі, 1993; Корнеліус, 1996; Ортоні та Тернер, 1990; Аверил, 1985), теорія атрибутів (Б. Вайнер, 1986), що передбачає виникнення емоцій з каузальної атрибутів, яку будує людина через якусь значущу подію. Також це теорії, пов'язані з розвитком: організаційний підхід Л. А. Строуфа, заснований на теорії систем, в якій підкреслюється роль емоцій у регуляції внутрішньоособистісної та міжособистісної поведінки, а також виділяється адаптивна роль емоцій); диференціальна теорія емоцій С. Томкінса (1962), розвинена потім К. Ізардом (1978, 1991), за якою емоційні стани вважаються вродженими, диференційованими вже при народженні та доступними організму в тій формі, в якій того потребує життя; когнітивно-емоційна fuga Льюїса та Мітчелсона (1983), що розробили структурну теорію, яка складається з п'яти головних компонентів: стимулів, рецепторів, станів, експресії та досвіду; новий функціоналістський підхід Кампоса та Барретта (1984), що розглядають емоційний розвиток як комплексний процес та вводять поняття ядра афективної безперервності [1, 2, 11].

На підставі аналізу психологічних джерел з проблеми емоційного розвитку індивіда виявлено, що інтегративними показниками розвитку емоційної сфери є особливості змістовного (діапазон переживань дитини, соціальні емоції) та інструментального компонентів емоційної сфери, когнітивно-афективні уявлення про емоції, емоційні властивості дитини [10].

Теоретичний аналіз спеціальних психологічних досліджень дає можливість стверджувати, що існує пряма залежність емоційного розвитку дітей від ефективності корекційно-виховного процесу

в сім'ї та освітньому середовищі шляхом створення умов (просторово-предметних, психодідактичних, психологічних, соціальних), що сприяють збереженню їхнього здоров'я та формуванню особистості як цілісної структури в єдності таких її складових, як когнітивні процеси, емоційно-вольова сфера, досвід, потреби, інтереси, мотиви.

Цілісне освітнє середовище, сімейна система та кожний компонент (психодідактичний, просторово-предметний, соціальний та психологічний) визначають також особливості емоційного розвитку дитини з особливими потребами та психофізичними порушеннями.

Література

1. Изард К. Э. Психология эмоций / Кэррол Эллис Изард. – СПб.: Питер, 2012. – 460 с.
2. Лафренье П. Эмоциональное развитие детей и подростков / Питер Лафренье. – СПб.: прайм – ЕВРОЗНАК, 2004. – 256 с.
3. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции / Зигмунд Фрейд. – СПб.: Питер, 2013. – 560 с.
4. Боулби Д. Привязанность / Джон Боулби. – Москва: Гардарики, 2003. – 477 с.
5. Дарвин Ч. О выражении эмоций у человека и животных / Ч. Дарвин, П. Экман. – Санкт-Петербург: Питер, 2014. – 320 с.
6. Кляйн М., Айзекс С., Райвери Дж., Хайманн П. Развитие в психоанализе / Мелани Кляйн. – М.: Академический проект, 2001.
7. Plutchik R. Emotions: A general psychoevolutionary theory / R. Plutchik, K. Sherer, P. Ekman. – Hillsdale, N.-Y.: Erlbaum, 1994. – 219 с.
8. Бреслав Г. М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве / Г. М. Бреслав. – М.: Феникс, 2001. – 230 с.
9. Overbeek G., Stattin H., Vermulst A., На Т. Parent-child relationships, partner relationships, and emotional adjustment: A birth-to-maturity prospective study / G. Overbeek, H. Stattin, A. Vermulst, T. На // *Developmental Psychology*. – 2009. – № 43 (2). – P. 429–437.
10. Коваленко В. Є. Освітнє середовище як чинник емоційного розвитку розумово відсталих молодших школярів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук: спец. 19.00.08 «Спеціальна психологія» / Коваленко Вікторія Євгенівна – Київ, 2014. – 20 с.
11. Harris R. D. A Meta-Analysis on Early Childhood Social-Emotional Development / Robby D. Harris // *Child development*. – 2012. – № 78 (3). – P. 183–197.
12. Экман П. Психология эмоций / Пол Экман. – Санкт-Петербург: Питер, 2015. – 230 с.
13. Эриксон Э. Г. Детство и общество / пер. [с англ.] и науч. ред. А. А. Алексеев. – СПб.: Летний сад, 2000. – 252 с.
14. Кочарян А. С. Особенности формирования привязанности в постнатальный период / А. С. Кочарян, Ю. В. Свиначенко // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. – 2014. – № 1095. – С. 162–165.

